

DEVESCOVI BALÁZS

Eötvös József betegeskedése és halála*

Eötvös József élete végső szakasza, betegeskedése és halála elsősorban Ferenczi Zoltán 1903-ban született nagy monográfiájából ismert. S alighanem jól ismert: semmi okunk sincs alapjaiban megkérdőjelezni az általa leírtakat, Eötvös fiának, Eötvös Lorándnak írt leveleit használta forrásként, kiegészítve Molnár Aladár (aki 1867-től 1872-ig a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban dolgozott, és Eötvös közeli munkatársa volt) beszámolójával az utolsó közös újtúkról, amikor 1870. szeptember 3-án Karlsbadból együtt utaztak Regensburgba a német Walhalla meglátogatására.¹ Gángó Gábor megjegyzése szerint Ferenczi „adatainak egy részét minden jel szerint a családtagoktól gyűjtötte össze”, Eötvös halálának leírása „szinte szóról szóra megegyezik azokkal a tudósításokkal, melyeket Pauler Tivadar küldött Münchenbe Eötvös Júliának” Pestről 1871. február 2-án és 7-én.² Megállapítása annyiban árnyalható, hogy a Ferenczi által leírtak a korabeli politikai lapok, elsőként a *Pesti Napló* 1871. február 3-i esti kiadásában, majd *A Hon* 1871. február 4-i számában olvasható tudósítások szövegével is szinte szóról szóra megegyeznek. A tények ismertek tehát, mégis úgy vélem, a jelek szerint mind Eötvös kortársaival, mind Ferenczivel szemben érdemes más szemmel tekinteni azokra, érdemes kissé másra helyoznünk a hangsúlyt Eötvös József halálának és az ehhez vezető betegségnek a megítélésében.

„Betegsége vagy inkább betegeskedése, mely kora sírba vitte, több évvel azelőtt kezdődött. Előttünk fekvő leveleiben mindegyre említi romlott gyomrát, idegességét, fáradtságát, melyek miatt pihenést óhajtana”³ – indítja Ferenczi leírását. E ponton csupán Eötvös második miniszteri időszakáról esik szó, s csupán a kimerültséghez kapcsolódó dolgokról. Alaposabban belelapozva Eötvös leveleibe azonban már jóval korábban regisztrálhatjuk a gyomor-bajra való panaszkodást, ráadásul a halál szempontjából determináló más jelenségeket is észlelhetünk.

1854 májusában Eötvös Loránd megbetegedett, június 24-én az apa ezt írta Szalay Lászlónak, fiatalkora óta bizalmas barátjának: „Loránd fiam majdnem három hét óta iszonyatosan köhög, anélkül, hogy e köhögésnek valóságos okát esmernék. Mióta öcsém hektikába [a tüdővész, vagyis a tuberkulózis legfontosabb alakjának népies neve – D. B.] esett, és én magam az idén három hétnél tovább vért köptem, a mellbajt [így akkoriban közönségesen a tüdő krónikus, többnyire tuberkulózisos megbetegedését szokták nevezni – D. B.] családi

---

* A tanulmány a NKA Szépirodalom és Ismeretterjesztési Kollégiuma Alkotói támogatása (azonosító: 3802/5330) révén készült.

¹ Lásd: Molnár Aladár: *Eötvös „Karthausi”-jának eredete. – Nyílt levél Urváry Lajoshoz. –* Pesti Napló, 1871. december 23. Reggeli kiadás.

² Gángó Gábor: *Eötvös József az emigrációban*. Debrecen, 1999. 49–50., 127. jegyzet

³ Ferenczi Zoltán: *Eötvös József*. Budapest, 1903. 287.

örökségnek tekinthetjük, s képzelheted az aggodalmakat, melyeken feleségemmel együtt keresztülmegyek.”⁴

Loránd ekkor csakugyan nagyon sokáig beteg volt, tavasztól karácsonyig nem gyógyult meg: „Lorántom májustól mostanig folyvást köhög, s ő, kit elébb, mi erőt s izmosságot illet, fiad mellé állíthattam, most sápadt, vézna gyermekké változott”, panaszkodott Eötvös szintén Szalaynak ugyanazon év december 26-án.⁵ 1855. február 15-én Pestről szintén legjobb barátjának ezzel mentegetőzik elmaradt leveleiért és a hosszú hallgatásáért: „Oly régen nem írtam, hogy komoly szemrehányásokat tehetnék magamnak, ha a levelezésben való lustaság nem tartoznék megrögzött hibáim közé, melyeket barátaink is megszoktak, s végre magunk is könnyebben bocsátunk meg magunknak. Azonkívül a bajoknak, melyek akadályoztattak, sem voltam hiányában, nem történt semmi szerencsétlenség, de elég kellemetlen, s ha elmondom, hogy Újesztendőtől óta anyám, Ágnes és négy gyermekem betegeskedett, természetesen fogod találni, ha ennyi köhögés között levelezésre kevés kedvem vala.”⁶

Ilyen vagy hasonló tünetű szövődményes betegségben valóban gyakran szenvedett a familia a későbbi időkben is: 1858 nyár végén például Gasteinben a család több tagja ágyba került, és az ápoló apa sem volt jól, amint barátjának írta: „Magam is rosszul érzem magamat, s azonkívül Nóm s 3 gyermekem ágyban fekszik. Meglehet, a baj nem nagy, s csak e medve klímának eredménye (reggel 3–5 fok s naponként eső), de hideg lakásban, kényelem nélkül s oly orvossal, kihez sem feleségemnek, sem nekem a legkisebb bizodalunk nincs, ez is elég keserves.”⁷

Eötvös József öccse, Dénes 1878. augusztus 23-án halt meg, minden jel szerint tüdőbajban. Pauler Tivadar jogtudós, a család közeli barátja, aki Eötvös utódjaként Trefort Ágoston előtt rövid ideig vallás- és közoktatásügyi miniszter volt, *Napi jegyzetek* címmel „Egyedül saját használatomra” vezetett naplójában feljegyezte halála körülményeit: „Ma 7 órakor és néhány percczel előbb jön egy hordár, hogy Dénes igen rosszul van; hamar öltözködöm, de míg oda érek már meghalt. 6 orakor szokásosan reggelizett, azután szivarra gyújtott, akkor kezdett véres nyálkát kiköpní, azt kovette vérhányási roham és e szavak után Jetzt sterbe ich – néhány perc múlva csak ugyan kimult; véres egész inge; dr. Löwy volt nála...”⁸

Buday Tibor és Budayné Mosonyi Klára Eötvös Lorándról szóló kismonográfiájukban Eötvös Dénes halálához kapcsolódóan egy másik családtag elvesztésére is felhívják a figyelmet, majd gyanújukról írnak a családon belüli fertőződéstről: „Vieregg Fritz, gróf Vieregg Károlyné Eötvös Júlia fia 33 éves korában vérhányási roham folytán meghalt. Mivel maga Eötvös József is a mellét fájlalta, és halvány arcszínét emlegeti, felmerül a gyanú, hogy a tüdőbaj talán egymásra átvitt fertőzés révén szedte áldozatait a családban. Az a tény, hogy Eötvös Loránd kisdíák korában, 1860-ban 64 napot mulasztott betegség miatt, a következő évben »a tanodát súlyos betegség miatt május 9-én elhagyni kényszerült«, szintén hasonló –

⁴ Eötvös József: *Levelek*. S. a. r. Oltványi Ambrus. Budapest, 1976. 246.

⁵ Eötvös: *Levelek*, 253.

⁶ Eötvös: *Levelek*, 255.

⁷ Eötvös: *Levelek*, 288.

⁸ Pauler Tivadar: *Napi jegyzetek*, 1878. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (a továbbiakban: OSZK KT) 2611 II. Quart Hung. 251^v. (A szöveget némi kihagyással és hibákkal közölte: Buday Tibor – Budayné Mosonyi Klára: „A fizika fejedelme”. *Eötvös Loránd élete és munkássága*. Budapest, 1986. 146.)

szerecsére átmenetinek látszó – fertőzés gyanúját kelti, mivel a szokásos gyermekbetegségek rendszerint rövidebb lefolyásúak.”⁹

Másrészt arra is felfigyelhetünk, hogy Eötvös a gyomrára messze nem csak minisztersége idején panaszkodott. Bár kezelő orvosa, Balassa János valóban csupán három évben, 1868-ban, 1869-ben és 1870-ben küldte pihenni és vízkúrára Karlsbadba, ugyanezt a gyógymódot rendelte el 1867-ben is, csak más helyszínen, Ragazon. Fürdőbe pedig már korábbi években is járt Eötvös. Vachott Sándornénak többször aprólékosan számot adott egészségi állapotáról, általában nyugtatgatva őt, hogy baja – legtöbbször valamifajta gyomorfájdalom – nem súlyos. 1863-ban például a születésnapján ezt írta: „Július végétől mostanig szünet nélkül betegeskedem. A baj nem aggasztó, mert csak máj- és lépбайomnak következése, mely ötven éves embernél soká tarthat, de nem gyógyul meg; de nagyon kellemetlen, főképp mert éppen most ide s tova kell járnom. Tegnapelőtt jöttem vissza Bécsből, hol az alföldi vasút dolgában jártam Ponciustól Pilátushoz [...], holnap lemegyek az alföldre, s onnan valószínűleg ugyanezen dologban ismét Bécsbe, s ez még úgy sem lenne mulatságos, ha jó kedvben s egészségben lennék, mi jelenleg egyiránt hiányzik.”¹⁰

De Deák Ferenc már 1859. március 16-án Pulszky Ferencnek írt levelében is így számolt be Eötvösről: „Eötvös gyermekeit neveli, ír és az akadémiánál elnököl. Pesten lakik, sokat panaszkodik májbajairól.”¹¹ Úgy tűnik tehát, bár a mellbajt családi betegségnek tekintette Eötvös, ő maga az öregedéssel együtt járó gyomor- és májbajára panaszkodott. Ferenczi Zoltán így a jelek szerint Eötvös évek óta tartó betegeskedéséről szólva romlott gyomrát, idegességét, fáradtságát és a pihenéshiányt tárgyalta: „Előttünk fekvő leveleiben mindegyre említi romlott gyomrát, idegességét, fáradtságát, melyek miatt pihenést óhajtana; de hivatala az év tizenegy hónapját legalább is igénybe veszi. A fennmaradt hónapot évenként többnyire Karlsbadban töltötte, hová Balassa tanár küldte; de a budget-vita miatt 1868-ban csak augusztus közepén, 1869-ben augusztus 1-én, 1870-ben szintén csak augusztus elején mehetett el. Eközben egy alkalommal, 1870 március 5-ikén, a képviselőházban elsédült, miből a lapok nagy zajt ütöttek; de kevéssel utána megint jobban lett.”¹²

Ezt a képviselőházi szélütést maga Eötvös is próbálta ignorálni, a külföldön tartózkodó Lorándot legalábbis nyugtatta, bár végül azzal zárta az ide vonatkozó bekezdést, hogy foglalkozzanak a gondolattal, mi történjen halála után: „A baj, mely minap a képviselőházban ért, nem volt oly súlyos, minővé azt a lapok festették. Nem volt gutatűtés, csak emlékeztetés reá. A halál csak csendesesen kocogtatott, s reményilem, még nem azonnal fog beköszönteni, azonban szükség, hogy a lehetőségéről komolyan gondolkozzunk, s pedig nem csak én, hanem Te is, mert végre ha én nem leszek, te vagy családodnak nem csak feje, hanem föltartója is. – Anyádnak támasza van szüksége, s mert könnyen meglehet, hogy én soká támasza nem lehetek, mentül elébb férfivá kell válnod, hogy helyemet pótoljad.”¹³

Trefort Ágoston, Eötvös barátja és sógora emlékbeszédében Eötvöst szintén 1861-től betegeskedve, egyre romló gyomorral, ám a fürdőkúrákon felüdülve és főként a haza érdekében

⁹ Buday–Budayné Mosonyi: „*A fizika fejedelme*”, 148. Pauler Tivadar 1866. augusztus 12-én írt a halálesetről naplójában: „Denestől azon megdöbbenő hirt hallom hogy szegény Vieregg Fritz Gaiben 7. vérhányási roham folytán meghalt 33 éves, élte teljes erejében; szegény anyja! kétségbe esett lesz; nem képzelhetni nagyobb csapást, mert ha nem is volt minden kifogáson felül egyetlenegy fia!” Pauler: *Napi jegyzetek*, 1866. OSZK KT 2611 II. Quart Hung. 9°

¹⁰ Eötvös: *Levelek*, 367–368.

¹¹ Idézi: Pulszky Ferenc: *Életem és korom*. Budapest, 1884. 1. köt. 224.

¹² Ferenczi: *Eötvös József*, 287.

¹³ Eötvös: *Levelek*, 646.

mindig aktívan tevékenykedve festi le: „De azon éretlenség, mely 61-ben országszerte mutatkozott, s az országgyűlést meddővé tette – ismét undorral töltte el a politika iránt. Egészsége is romlani kezdett, vidámsága s jókedve is gyérebben mutatkozott – fürdőkhöz is kellett minden évben folyamodni – annak dacára, ha valami nemes törekvést előmozdítani – valami bajon segíteni kellett, Eötvös mindig talpon volt. [...]”

Összes tevékenysége – megrongált egészsége dacára – arra volt irányozva, hogy a ki egyenlítés létrejöheszen, s az alkotmányos, törvényes állapot helyreállítassék. Csak hosszú lelki küzdelmek után szánta el magát a közoktatás[i] s kultuszminisztérium tárcája elfogadására – de miután elfoglalta, egész erejét annak szentelte. [...]

Visszaemlékezünk mindnyájan az 1870-ki hosszadalmas bűdzsé-vitákra. Sajátságos, hogy az ellenzék egész virulenciája Eötvösre volt irányozva. A meddő vita 13 napig tartott – idegeit nagy izgalomba hozta – s ez ismét a gyomrára hatott. Étvágyát elvesztette – nem tudott rendesen táplálkozni. – Az országgyűlés augusztus 4-ig tartott – Eötvös már nagyon ki volt merülve – kívánczozott Karlsbad után, melynek többszöri használata mindig igen jót tett neki.¹⁴

Eötvös elképesztő munkabírásának alátámasztására a halálát követően megjelent írások közül a *Magyarország és a Nagyvilág* 1871. február 12-i számában olvasható cikket idézzük, amely a halál okaként szintén a túlfeszített munkát jelölte meg: „Bámulatos volt Eötvös munkássága; a szó szoros értelmében halálra dolgozta magát, miután különben is gyenge testalkattal birt. Naponkint 9 órákor már hivatalában volt s szakadatlanul dolgozott 1 óráig; ekkor haza ment s 3-ig magánkihallgatáson fogadott minden osztálybeli panaszos és kérelmező feleket, aztán gyorsan ebédelt, többnyire 10–15 perc alatt, s ismét hivatalos dolgai után látott, ha ugyan minisztertanács vagy pártértekezlet nem vette igénybe. Este ismét íróasztalához ült, – vagy inkább állt, mert állva dolgozott, – s reggeli három-négy óráig szünet nélkül tudományos vagy szépirodalmi munkával foglalkozott. E roppant megerőltetésnek természetes következménye lőn, hogy gyenge testalkata megtörött.”¹⁵

Valóban, Eötvös maga is kimerültségre panaszkodott 1870 nyara végén, külföldi utazása előtt személyesen szerette volna felkeresni Simor János hercegprímást, ám erről lemondott: „Elhatároztam, hogy mielőtt Karlsbadba indulok, Hercegségedet Esztergomban keresem fel. Egészségem állapota nem engedi azt, s mit szóval oly szívesen tettem volna, csak e sorokban fejthetem ki az örömet, melyet H[ercegsé]ged szerencsés hazaérkezésén annyiakkal együtt érzek.”¹⁶ A kúra alatt Lorándnak augusztus 11-én némi javulásról, a pihenés szükségességéről és felépülése iránti reményéről adott hírt: „Bajom, hála Istennek nincs, az idő is, habár minden különös mulatság nélkül, elég kellemesen folyik, és egészségi állapotom is javult, csak hogy még nagyon fáradt vagyok. Csak ismét érzem, mennyi szükségem volt a pihenésre. Ha azonban 5. v[agy] 6 hetet henyélhetek, reményelem, helyrejövek.”¹⁷ Hasonló tartalmú szavakkal zárta Tanárky Gedeonnak címzett levelét augusztus 21-én: „Végül csak még azt jelentem, hogy a fürdő nagyon jót tesz, én máris egészségesebbnek érzem magamat; de hogy annyira elgyengülve jöttem ide, hogy orvosom állítása szerint legalább két hétig a kúra után távol kell magamat tartani minden munkától, mi senkinek nem kellemetlenebb, mint magamnak, azonban, ha csak lehet, engedelmeskedni fogok, s így még körülbelül 4 hétig nem

¹⁴ *Trefort Ágoston és Lónyay Menyhért Eötvös-émlébeszède, 1872.* S. a. r. Gángó Gábor. Aetas, 13. évf. (1998) 2–3. sz. 213–214.

¹⁵ Anonim: *Apró vonások b. Eötvös életéből, Magyarország és a Nagyvilág, 1871. február 12.* 77.

¹⁶ Eötvös: *Levelek*, 659.

¹⁷ Eötvös: *Levelek*, 661.

jövők haza.”¹⁸ Apának és fiának sikerült megszerveznie, hogy a karlsbadi kúra után együtt töltsenek egy hetet utazgatással. Erről az utolsó közös útról legalább négy forrás áll rendelkezésünkre. Egyrészt Eötvös 1870. augusztus 6. és november 30. közötti naplója,¹⁹ másrészt Lorándnak az Országos Pedagógia Könyvtár és Múzeum gyűjteményében található, tudtommal publikálatlan levelei édesanyjához, harmadrészt Trefort Ágoston már hosszabban idézett emlékbeszéde, végül pedig a tanulmányom elején említett Molnár Aladár-visszaemlékezés.²⁰ Ezek a feljegyzések egyaránt tanúsítanak jobbulásra mutató, illetve aggasztó jeleket.

Trefort Ágoston emlékbeszédében így festette az utat és Eötvös állapotát hazatérte után: „Karlsbadban igen ismert, tisztelve szeretett személy volt. – Ismerte a karlsbadi vidék minden zugát – az utolsó évben, valamint általában kevesebbet érintkezett az emberekkel, úgy nem is tett oly nagy sétákat, mint máskor, s panaszkodott, hogy melle fáj, ha felfele megy. – De azt mindenki képzelődésnek tekinté. – Szeptember kezdetén Salzburgon át hazajött. Az aigeni parkban fiát s barátit, kik vele voltak, körülvezette, figyelmeztetvén őket a legszebb pontokra s kilátásokra, visszaemlékezvén az 1849[-i] nyárra, melyet itt töltött. – Lelke és esze oly eleven volt – mint 21 év előtt.”²¹

Az apa naplójában inkább fáradtságáról ír, a karlsbadi kúra zárónapján rosszul érezte magát, így 57. születésnapja közeledtével egészsége miatt aggódott, szembeállította magát a fiatal, erős és férfias Loránddal, és rezignáltan megállapította, immáron fárasztja az a táv, amit néhány éve még észre sem vett. 1871. szeptember 2-án, születésnapja előestéjén némileg önmagát korholva ezt írta naplójába: „Ma végzem kúrátam s ma van az első nap, midőn ittlétem alatt rosszul érzém magamat s mi e négy hét alatt nem történt velem, ismét aggódtam egészségemen. Ma végzem 57-ik évemet, vajha holnap újonnan születve indulnék hazám felé, legalább a tekintetben, hogy nem foglalatoskodom egészségemmel.”²² Loránddal szeptember 5-én találkoztak Salzburgban, az apa naplójában így örvendezett a sziklamászásból érkező fiúnak: „Ma délután érkeztem meg. Mióta Szalay meghalt, e hely, melyen úgyis számkivetésem egy idejét töltöttem, mindég csak szomorú bényomást tesz reám, ma először érkeztem meg más érzelmekkel. Itt vártam fiamat, s itt találtam őt. Csak egy órával érkezett meg ép egészségben. Tirolból jött, hol a Gross Venedigert mászta meg, s a szép kilátásért ott hagyta, ha nem is egész, legalább arca bőrét. Nem láttam soha amerikai indiánust, de ha a vörösbőr elnevezés találó, úgy nézhetnek ki, mint most Lórándom. Szalonban e vörös arc, melynek félbőre léhámlik, úgy hiszem nem igen tetszenék, én nem győztem reá nézni. Valóságos képe a fiatal erőnek és férfiaságnak. Frugalis thea mellett víg estét töltöttünk együtt, melyet a hazulról vett hírek még fűszereztek.”²³

¹⁸ Eötvös: *Levelek*, 671.

¹⁹ A napló Földeákról, ahol Eötvös Ilona nevű leánya élt Návay József feleségeként, került 1948-ban a Tiszáninenni Református Egyházkerület Nagykönyvtárának kéziratárába a kollégium egyik tanítványa révén, aki a második világháború során feldúlt kastélyból mentette azt meg. Modern közlése: Eötvös József: *Naplójegyzetek 1870. augusztus [6]-tól kezdve 1870. november 30-ig*. S. a. r. Czeglé Imre. *Történelmi Szemle*, 20. évf. (1978) 2. sz. 364–410.

²⁰ A naplójegyzetekre és az apa–fiú levelezésre támaszkodva (Loránd ezen ismeretlen leveleit először publikálva) Kis Domokos Dániel közölte az útról összeállítást, kiegészítve azt Loránd apja halálós ágyánál írt imájának közlésével: Kis Domokos Dániel: *Apa és fia – Az utolsó közös út*. In: uő: *A csúcson. A hegyek szerelmese – báró Eötvös Loránd*. Budapest, 1998. 143–148.

²¹ *Trefort Ágoston és Lónyay Menyhért Eötvös-emlékbeszéde*, 214.

²² Eötvös: *Naplójegyzetek 1870. augusztus [6]-tól*, 382.

²³ Eötvös: *Naplójegyzetek 1870. augusztus [6]-tól*, 384. Eötvös számára Salzburg egyrészt mint a forradalom utáni önkéntes emigrációja egyik helyszíne, másrészt mint bensőséges barátja, Szalay László 1864. július 17-i elhalálzási helyszíne szolgálatotott okot szomorúságra.

A következő napokat együtt töltötték, kirándultak, sétáltak, ha kedvező volt az időjárás. Eötvös ekkor állapította meg, hogy már nem tudja tartani a lépést fiával, sőt a következő napon inkább lent maradt, nem ment magasabbra. Szeptember 6-án Salzburg környékén sétáltak: „Gyönyörű napot töltöttem fiammal és Molnár Aladárral Bertholsgardenben s a királyi tavon, melyen végigeveztetjük magunkat. A vidék bájló és soha szebb időben nem láttam azt. Ha volt valami, mi élvezetem közé egy kis keserűséget vegyített, az azon tapasztalás, hogy oly sétálás, melyet még pár év előtt észre sem vettem, most már kifáraszt. – Szomorú lenne, ha ez nem múltó tünemény, hanem korom következése lenne már. Még erőre lenne szükségem, hogy annak, mit eddig megkezdtem, csak egy részét fejezzem be. – Már késő este volt, mikor visszatértünk.”²⁴

Másnap, szeptember 7-én az apa lemondott a kirándulásról: „Gaisbergre akartam menni, de oly fáradtnak éreztem magamat a tegnapi séta után, hogy Aigenben maradtam, s az egész délelőttöt, míg fiam a hegyről visszajött, a kertben töltöttem.”²⁵ Szeptember 8-án az esőbe forduló idő miatt nem gyalogoltak Abtenauba: „...a napot nyugodtan töltjük kocsmánkban, olvasva s levelezve, mintha otthon volnánk.”²⁶ A következő napon átmentek Salzburgból Gollingon át Abtenauba, Gollingon megnézték „a vízesést a legszebb időben”.²⁷ Szeptember 11-étől ismét esett, kirándulásuk utolsó napjait kocsiban vagy vonaton töltötték, így utoljára szeptember 10-én tudtak együtt sétálni. Aussében írta az apa napjuk összefoglalásaként: „Ismét élvezetes napunk volt. Eltérve utunktól felmentünk a Gosaui tóhoz. Nagyon fáradtnak éreztem ugyan magamat, de fiam vágyódott e séta után, mert mikor vele utolszor itt valék, ez volt azon hely, hol a természet szépsége őt először megragadta. Bőven meg lettem jutalmazva fáradságomért. Az ég tiszta vala s még egészen fellegtelen, mi ily kilátásoknál a legkedvezőbb. Soká ültünk a parton gondolatainkba merülve. Fiam, hihetőleg közelebb fekvő, kedves emlékekkel foglalkozott. Én visszagondoltam az időre, midőn gyermekeimmel utolszor itt voltam, és vidám lármájok és csengő gyermek nevetésök kedves zajjal töltötte körömet. Leányaim akkor a parttól néhány lányyira a vízből kiálló nagyobb sziklához töltést csináltak. Nagy fáradsággal összehordva a köveket s egymásra rakva míg a szikla a parttól össze volt kötve s ők száraz lábbal mehettek volna reá, ha Ilona el nem csúszik s ez alkalommal térdig nem ázik meg. – Nagy volt az öröm a roppant mű felett, mely – mint Ilona komolyan hívé – bizonyosan meg fog maradni, mert hisz kőből van. Felkerestem s megtaláltam a sziklát, a töltésnek nincs nyoma. A tizenkét év, mely azolta eltelt, nagyobb dolgokat mosott el.”²⁸

Loránd szeptember 7-én többek közt arról számolt be mamájának Salzburgból, hogy apja egészségesnek látszik, gyomra rendben van: „Papa jól néz ki, és nagyon jó kedvű, s mi gondtalanul kóborolhatunk körül ez szép vidékeken. [...] A tónál ebédeltünk, részint a hely szépsége miatt, részint hogy együnk egy bizonyos Schmarnit, melyet papa régente oly kítűnőnek talált s most is nagy appetitussal evett. – E kis detail, hozzá téve, hogy a papa e schmarnit meg is emésztette, meggyőzhet róla, hogy az emésztési szervek is jó karban vannak.”²⁹

Úgy tűnik tehát, Eötvös gyomor- és májbajára panaszkodott leginkább, ezzel a panasszal küldte orvosa kúrára, és családja is ezért aggódott leginkább. Ferenczi Zoltán 1870 vége

²⁴ Eötvös: *Naplójegyzetek 1870. augusztus [6]-tól*, 384.

²⁵ Eötvös: *Naplójegyzetek 1870. augusztus [6]-tól*, 385.

²⁶ Eötvös: *Naplójegyzetek 1870. augusztus [6]-tól...*, 385.

²⁷ Eötvös: *Naplójegyzetek 1870. augusztus [6]-tól*, 386.

²⁸ Eötvös: *Naplójegyzetek 1870. augusztus [6]-tól*, 387.

²⁹ *Eötvös Loránd levele Eötvös Józsefné, Rosty Ágneshez*, Salzburg, 1870. szeptember 7. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum D.88.25.24. 1 v. A Múzeumban történő kutatáshoz nyújtott segítségért Bogdán Melinda igazgatónak ezúton is szeretnék köszönetet mondani.

tájára az utazás után újratekintett, újfent fárasztó munka következményeként ír Eötvös régi bajának visszatérteiről, ám némileg váratlanul január elején fellépő lázról és tüdőbajról szól, s a két különböző betegség kapcsolatát illetően nem szolgál kellő magyarázattal: „[...] feküdni kellett, mert a láz s étvágy hiánya teljesen kimerítették.”³⁰ Trefort Ágoston is hasonlóan hirtelen bekövetkező eseményként mutatja be Eötvös 1870. téli megbetegedését, ágynak dőlését és halálát: „Hazatérvén fáradhatlan szorgalommal vitte hivatalos dolgait – s alig múlt el nap, hogy nem adott volna kifejezést azon óhajításának, bárcsak tárgyalatnának törvényjavaslati az egyetemről s. a. t. A ház magát Karácsonyra elnapolván, Eötvös a Tanügyi Bizottságot január 4-re megjelenésre kérte meg. Azonban éppen az elnapolás napján rosszul kezdte magát érezni, úgyhogy szobájában kellett maradnia, melyből ugyan meg kétszer kiment a szabadba – de melyben egypár hét múlva végezze földi pályáját.”³¹

A betegség végső kifejlődéséről, valamint Eötvös agóniájáról és haláláról a különböző források egybehangzón adnak számot.³² A *Pesti Napló*ban a már említett 1871. február 3-i tudósítás részletesen így számolt be az eseményekről: „Eötvös b. egészségi állapota már az utóbbi években aggodalmat gerjesztett és megfeszített munkássága annyival inkább káros hatással volt, mert régi gyomorbaja következtében ereje ugys meg volt gyengítve. Orvosa s környezete nem egyszer figyelmeztették a bárót, az erőmegfeszítés káros voltára, de ő ilyenkor mosolyogva azt szokta mondani: »Nekem a munka pihenés! A munka engem soha sem erőltet meg!«

Mint minden évben, 1870-ben is használta a karlsbadi fürdőt s onnan visszatérve meglehetősen felüdültnek látszott, de mivel csakhamar neki adta magát megfeszített munkásságának s talán mivel a külföldi politikai fejlemények is nyomasztólag hatottak kedélyére, különösen mult évi december elejétől kezdve rosszul kezdett kinézni és december végén már kénytelen volt néhány napot szobájában tölteni. Január elején lázas állapot fejlődött ki, mely habár eleinte nem volt összekötve semminemű veszélyt sejtető tünetekkel, mégis azon aggodalmat kelté, hogy tüdőbaj keletkezik. – A láz s a tökéletes étvágytalanság ugy felemésztették erejét, hogy január elejétől ágyban feküdt. A beteg azonban ezen idő alatt is folyton értesítette magát az országgyűlés s a különféle bizottságok tárgyalásairól s a napilapokat is

³⁰ Ferenczi: *Eötvös József*, 290.

³¹ *Trefort Ágoston és Lónyay Menyhért Eötvös-émlébeszède*, 214.

³² Eötvös József haláláról Pauler Tivadar is megemlékezik naplójában a tudósításoknál lényegesen rövidebben. A több helyütt igen nehezen olvasható részlet (a kiolvasásához nyújtott segítségért az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára munkatársainak, elsősorban Rózsafalvi Zsuzsának és Deák Ágnesnek ezúton is köszönetet mondok):

„Februar.

2. [...] Denes van itt és aggályát fejezi ki testvére iránt. Skoda tegnap estve itt volt ma reggel elutazott, állapotát aggasztonak, de nem reménytelennek nyilatkoztatta ki; a Baroné ír nekem delben néhány sort, hogy jöjjenek és pedig mielőbb 1/2 3 oda megyek épen tavozik Korányi; ott van Lorand is; felszólít, írjak Julienek miután ő nincs abban a helyzetben; én tészem és pedig még vigaszteljesen, mert a baj ugyan veszedelmes, de nem olyan hogy desperálni lehetne; [...].

3. Ma reggel hat ora után Eotvös Loránd levelét veszem, hogy szegény atyja 11 orakor északa meghalt, értesítsem Denit; én ¾ 7kor oda kocsizok, ébren van már es miutan 10 oraig testvérénél volt, kinek kezei hidegülni kezdettek, gyanítja a bajt es elég nyugodtan fogadja. Onnan tüstént [olvashatatlan]-hoz megyek de mind alszanak majd Wredenek telegrafirozok; azutan leczkére megyek; leczke után Eötvösökhöz, hol Kárfy Treffort. Rosty Pallal Loranddal találkozom, kik is mesélik hogy csak elszenderült; nem nézhetem meg be van zárva szobája; delben Lóczy disputatioja estve Denest latogatom hol Treffort var. Szegény Eötvöst csak beszentelik, kívansága szerint es Erscibe viszik a kápolnához.” Pauler Tivadar: *Napi jegyzetek*, 1878. OSZK KT 2611 II. Quart Hung. 76^v–77^r. A szöveget hibákkal és kihagyásokkal közölte Buday – Budayné Mosonyi: „*A fizika fejedelme*”, 109–110.

nagy figyelemmel olvasta. Egy ezen időben valamely lapban közölt tudósítás betegségének súlyos voltáról láthatólag igen meghatotta őt, ki különben is talán sejtette állapota veszélyességét és ezért környezete gondoskodott, hogy semmi oly hír ne szivároghasson át a nagy közönségbe, mely a lapok útján a betegnek talán ismét értésére jöhetne. Január közepe körül a báró betegségi állapota javult, a lázak elmaradoztak: az azelőtti köhögés megszűnt s már már reményeket lehetne táplálni a beteg javulása iránt. E remények – fájdalom – csak néhány napig tartottak, mert a sorvasztó láz ismét beállott s a többször tartott orvosi tanácskozmányok rendeletei e baljóslatu lázat nem voltak képesek megszüntetni.

Január 29-kén igen kínos csuklás szegődött a lázhoz s e csuklás különösen 30-dikán ért el igen magas fokot; csak 31-dikén sikerült a csuklást némileg enyhíteni. Ekkor hivatott Skoda bécsi tanár a beteghez, de – fájdalom – Skoda is kénytelen volt megerősíteni a tüdőbaj vészes voltát. Az erők gyorsan hanyatlottak a folytonos csuklás, álmatlanság és láz hatása alatt és febr. 2-án reggel a beteg hangja oly gyengévé lett, hogy csak nehezen lehetne érteni, a mit mondott. Mindamellett a nyújtott gyógyszereknek sikerült déltájban annyira felüditeni a beteget, hogy valamit ehetett is; a csuklás tökéletesen megszűnt, azonban ezen látszólagos nyugalom a légző izmokban beállott szélhűdés következménye volt, mely a légzést mind nehezebbé tette.

A beteg öntudata folyton zavartalan volt s habár beszédét alig lehetne már érteni, egyes elejtett szavaiból s arckifejezéséből mégis ki lehetne venni, hogy utolsó óráiban végig futott áldásos élte folyamán. Egyes szavakat ejtett fiatal koráról, a hazai politikai eseményekről, családjáról, fiáról stb.

Éjjeli ½ 11 órakor még levest kívánt, de míg ezt behozták, a beteg már visszahanyatlott párnájára és oly nyugodt arckifejezést nyert, mint a nyugodtan szendergő ember.

Ezen álomból többé nem ébredett fel. Végtagjai lassankint meghidegedtek, a lélegzés mind ritkább lett és 11 órakor minden legkisebb vonaglás vagy látható halálküzdelem nélkül a nemes szív megszűnt dobogni, Eötvös József nem volt többé.

Halálos ágyát családjának a fővárosban időző tagjai, háziorvosa Korányi egyet. tanár, és a beteg régi barátja Markusovszky tudor, állották körül.

Az utolsó napokban míg beszéde még erősebb volt, élénk érdekeltséggel beszélt tanintézetekről, s különösen az egyetemről. Szavai filozofiai elmefuttatások voltak az emberiség haladásáról s midőn a jelen vérengző háborúról szólt, szavai magukon hordták a legmélyebb meghatottság jellegét. Skoda tanár látogatása igen jótékony – bár fájdalom rövid ideig tartó – hatással volt a betegre. A beteg Skoda látogatása után egészen felvillanyozva beszélt házi orvosának a roppant haladásról, melyet Skoda az orvosi tudományban előidézett. – A tudomány felvillanyozta őt még akkor is, midőn már nem vala menekülés. – Eötvös özvegyet és három leány s egy fiuból álló családot hagy hátra. Két leánya férjnél van, Návay és Inkey uraknál. Közvetlenül utolsó órái előtt sokat beszélt fiával, azt ajánlva, legyen tanár, s ne lépjen politikai pályára, miután az sok keserű félreértéssel jár.”³³

A *Hon* 1871. február 4-i számában *Eötvös József végórái* címmel szinte szó szerint ugyanez olvasható, egy-két ponton azonban részletgazdagabb ez az egy nappal későbbi híradás. A tudósítás például néven nevezi Eötvös hazai orvosait: „Később a betegség rosszabbra

---

³³ Anonim: *Eötvös József*. Pesti Napló, 1871. február 3. Esti kiadás. Az itt idézett második bekezdésben szereplő, „valamely lapban közölt tudósítás betegségének súlyos voltáról” talán *A Hon* 1871. január 7-i esti kiadásában hírt adó cikként azonosítható (a *Pesti Napló* ekkor nem szólt a tárgyról), valószínűleg ez izgathatta fel őt: „– *B. Eötvös József* régóta gyengélkedő; legújabbban azonban azon szomorú hírt veszszük, hogy ágyban fekvő beteg. Betegsége folytán a képviselőház tanügyi bizottsága az ő szállásán fogja tartani üléseit.”

fordult. Január 22-től fogva Wagner és Korányi egyetemi tanárok és dr. Markusovszky napokint konziliumot tartottak nála, melyekbe később Kovács Endre is meghívott.” Az apa által Eötvös Lorándnak adott intés említése után a beszámoló szintén színesebb: „A halál – így szólt, mikor már közel állt hozzá – nem bántja őt; érzi, hogy az élet terhe immár nehéz neki, s hogy nemsokára nyugalomra tér; de mégis örült volna, ha egy szerető apa gondos szemeivel továbbra is kísérhette volna reményteljes fia fejlődését.

Tegnap délben – elfeledte, hogy ünnep van, – azt kérde sógortól, Treforttól, volt-e a képviselőházban, mit tárgyaltak ott? Egész tíz óráig este tökéletesen öntudatánál volt. Neje, fia, legifjabb leánya és Trefort álltak körül halálos ágyát s ők fogták be lehunyo szemeit.”³⁴

Trefort Ágoston az emlékbeszédben a betegség alatt végig öntudatánál lévő Eötvösről szólt, és megerősítette *A Hon* cikkében olvasható információkat: „Eötvös betegsége kezdetén érezte, hogy súlyos beteg lesz, s hogy meg fog halni. De azáltal nem volt lehangolotva, sőt betegségének egész lefolyása alatt tanúsított magatartása jellemzi kitűnő szellemi s kedélyi tehetségeit. – Olvasott, olvastatott magának, figyelmét mindenre terjeszté ki, s minden, mi az országgyűlésen történt, valamint a porosz-francia háború eseményei rendkívül érdekelték. Még február 2-án délben érdekléssel hallgatta az akkor Pesten székel delegáció kebelébe[n] történt dolgokat. – Esmélete utolsó percig nem hagyta el, nem sajnálta, hogy életétől el kell válnia, többször ismételte, hogy két dolgot mégis szeretett volna elérni – fia további fejlődését, s 3. leánya fér[j]hezmenését – rendelkezett temetése iránt, kívánván hogy Erzsibe[n] temessék el, s többször mondván, hogy nem akarja, hogy azok, kik halálig kínozták, koporsója körül komédiázzanak.”³⁵

Ferenczi Zoltán a jelek szerint ezekből a tudósításokból festette le Eötvös élete legutolsó időszakát (és talán Pauler Tivadar is hasznosította ezeket Eötvös Júliának Münchenbe küldött 9-i levelében).

A források viszont felhívják a figyelmet arra, hogy nem feltétlenül helytálló a két külön betegséget számon tartó egykori diagnózis és értékelés, továbbá nem indokolt a megfeszített munkásságnak tulajdonítani a vég bekövetkeztét, ahogy nem áll helyt a közismert óvás sem, miszerint Lorándot – ahogy Ferenczi írta: „...ez alkalommal is lebeszélte a politikai pályáról, mely végre is az ő kora halálának főokául tekinthető.”³⁶ Az erre vonatkozó mondat egyébként már a *Pesti Napló*-ban és *A Hon*-ban sem egészen így szerepelt: „Közvetlenül utolsó órái előtt sokat beszélt fiával, azt ajánlva, legyen tanár, s ne lépjen politikai pályára, miután az sok keserű félreértéssel jár.”³⁷

Kétségtelen ugyanis, hogy Eötvös évek óta panaszkodott májbjára, s alighanem évek óta valóban kimerült volt, a miniszteri évek bizonyosan fokozták megviseltségét, idegességét és ezzel étvágytalanságát – mindezek azonban csak áttételesen, pontosabban igazi betegsége következményeiként kergették halálba.

A gümőkór vagy tüdővész (phtisis, népiesen hektika) mint a tuberkulózis legfontosabb formája ugyanis önmagában is lefolyhat az Eötvösnél látott módon. E betegség olyannyira gyakori volt, hogy „Magyarországon a dualizmus korában a *morbus hungaricus*nak is” nevezték, és „évi 40–50 ezer halálos áldozatot követelő népbetegséggé vált (az 1880-as évek elején az elhalálozások 12%-a, 1913-ban 13,5%-a tuberkulózis miatt következett be).”³⁸

³⁴ Anonim: *Eötvös József végórái*. A Hon, 1871. február 4. Reggeli kiadás.

³⁵ Trefort Ágoston és Lónyay Menyhért *Eötvös-émlékbeszéde*, 214.

³⁶ Ferenczi: *Eötvös József*, 292.

³⁷ Anonim: *Eötvös József*. Pesti Napló, 1871. február 3. Esti kiadás.; Anonim: *Eötvös József végórái*. A Hon, 1871. február 4. Reggeli kiadás.

³⁸ *Magyar Nagylexikon*, 17. kötet, Szp–Ung. Budapest, 2003. 765.

Miután Robert Koch berlini egyetemi tanár, a bakterológia modern módszertanának egyik megteremtője 1882-ben bejelentette a tbc-bacilus felfedezését, tudjuk, hogy ezzel a fertőzéssel szemben a szervezet éveken, évtizedeken át harcolhat. *A Pallas Nagy Lexikona* 1897-ben így ismertette a betegség lefolyását: „A betegség kezdete többnyire homályos tünetekben jelentkezik: étvágytalanság, könnyű elfáradás, gyöngülés érzete, soványodás, vérszegénység, amelyeket esetleg nem lehet mint a T. első jeleit felismerni és csak nyilvánvaló hajlam mellett nyerne biztosabb jelentőséget. Később száraz, látszólag alig aggasztó köhögés lép fel. Sokszor ebben a stádiumban vérköpés, mellhártyagyulladás, szabálytalan hőemelkedések vezetnek a betegség helyes felismerésére. Később a T. jellemző tünetei mind jobban kifejeződnek. A tüdőcsúcsok fölött először többnyire a bal oldalon katarrhus jelei észlelhetők, amelyekhez előbb-utóbb a légtartalom kibebbedése, zsugorodás és szétesés tünetei járulnak (érdes sejtés lélekzés, hangos, megnyult kilélekzéssel, szakadozott, később határozatlan, sőt hörgő lélekzés, eleinte kevésbé kifejezett, később határozott tompulat, esetleg dobos kopogtatási hang stb.). [...] E közben naponta ismétlődő lázak lépnek fel, amelyeket mély hőleesések választanak el egymástól és sokszor igen kínzó éjjeli izzadás fejez be. A lázak, a köhögés, az éjjeli izzadások által elkínzott betegek étvágya, ereje napról napra fogy. A lesoványodás folyton fokozódik. A hörgők útján kiszabaduló bacillusok a gégénél fennakadva, gégetuberkulózist, a lenyelt köpettel a bélbe jutók béltuberkulózist okoznak, amely azután az általa okozott hasmenés folytán a gyászos véget gyorsítja. A szétesés a hörgőket a mellhártyaüreggel hozhatja közlekedésbe, amikor légmell (pneumothorax) képződik, edények megszakadása által bőséges vérzésekhez, vérköpéshez vezethet. Végére a szervezet teljes kimerülése által létrehozott rendkívül kínos állapot a betegeket megváltó halálhoz vezet.”³⁹

A boncolás eredményét és a halál okát ismét csak a korabeli tudósításokban olvashatókkal egybehangzóan írja le Ferenczi. *A Reform* 1871. február 6-i, valamint a *Fővárosi Lapok* 1871. február 7-i számából ismert a halál pontos oka: „Tegnapelőtt boncolták föl a holttetemet és az orvosi vizsgálat után kitünt, hogy tüdejét, máját, lépét gümösödés lepte el, mely nem öröklött, hanem a megfeszített munkásság, kitartó szorgalom, éjjeli buvázkodás s izgatottságban töltött álmatlan éjek következménye volt. A boncolás után dr. Arányi Lajos bebalzsamozta a tetemet.”⁴⁰ A „boncolásnál kitünt, miként a nagy férfiú a munkásság áldozata lón. Tüdeje, mája és lépe gümösödve voltak. Hulláját dr. Arányi bebalzsamozta be.”⁴¹ Ferenczi szinte szóról szóra átvette mindent: „A boncolás megállapította, hogy mája, lépe, tüdeje elgümösödött s hogy e betegségeket álmatlan éjjeleivel és a sok éji munkával szerezte.”⁴² A boncolás eredményét a lipótvárosi római katolikus plébániatemplom Halottak anyakönyve is rögzítette: „Vásáros Naményi Báro Eötvös József. magy. Kir. vallás és közoktatásügyi Miniszter. Rosti Agnes férje”, férfi, 58. éves halála oka „Gümökör”.⁴³

Eötvös József tehát – mint családja több tagja – tuberkulózisban szenvedett, ez vezetett végül viszonylag korai halálához. Kortársai ezen betegségről tudtak, mégis, talán magát Eötvöst is követve, gyomor bajról és májbajról gondolkodtak és írtak, és valamelyest ezzel, illetve, némileg heroizálva őt, a miniszterként, felelős államférfiként rá háruló és általa hősi esen elvégzett sok munkával indokolták a halálát. Újra szemügyre véve azonban a betegség lefestett tüneteit, valamint a halál boncoláskor megállapított okát, egyértelműen tuberkuló-

³⁹ *A Pallas Nagy Lexikona. Az összes ismeretek enciklopédiája tizenhat kötetben. XVI. kötet Téba – Zsuzsok. Budapest, 1897. 446.*

⁴⁰ Anonim: *Báro Eötvös József. Reform, 1871. február 6.*

⁴¹ Anonim: *B. Eötvös temetése. Fővárosi Lapok, 1871. február 7. 142.*

⁴² Ferenczi: *Eötvös József, 292.*

⁴³ Szent István Bazilika Plébánia Halottak anyakönyve C 1862–1872. 392. fol.

zísról beszélhetünk Eötvös betegsége és halála kapcsán, aminek az ismertetett valamennyi tünet (vérhányás, gyomorhaj, láz, etc.) természetes velejárója volt.

FÜGGELÉK

I.

Eötvös Loránd levele Eötvös Józsefné Rosty Ágneshez. Lienz, 1870. szeptember 3.
Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum D88.25.23

Lienz, 1870. Szept. 3.

Kedves anyám!

Ma vettem bucsút a hegyektől, melyek között a lefolyt⁴⁴ hetet töltöttem, s Markusovszkyéktól,⁴⁵ kikkel jó és rossz sorsban osztoztam. E hét kellemesen folyt el, mert ha az idő nagyobb kirándulásokra alig volt alkalmas, mégis nem múlt nap melyen 5–6 órát ne jártunk volna. Markusovszkyék nekem mindig nagyon sympathicusok voltak, ez⁴⁶ alkalommal annyira összeszeszoktunk, hogy a válás tőlük nehezemre esett. – Tovább is követtem volna őket, ha nem lennék már türelmetlen papával találkozni, mi holnapután este Salzburgban csakugyan meg fog történni. [verso]

Kirándulásaimat, mint már említém, nagyrészt Markusovszkyékkal tettem, s természetes hogy velük csak a 6–7 ezer láb magas régióig jutottam. E magaslatok is már sűrű hólepelbe voltak burkolva, s a friss hó, e legnagyobb ellensége a hegymászonak, a főcsúcsokat csaknem elérhetetlenné tette. – Mégis mikor megláttam egyszer a Venedigernek élesen körvonalazott ragyogó fehér hócsúcsát a ködből, mely rendesen elborította[,] kiválni, nem állhattam ellent, hogy újra megmászását ne tervezzem. E tervemet kivittem, de csak nagy nehézségekkel, melyek leírására most nincs időm, s csak annyit említek, hogy egy álmatlan éj után [p. 2.] (roppant haraptak a bolhák) 2^{kor} indultam s este 8^{ig} folyton útban voltam. – Mi⁴⁷ ebben az élvezet? nem más mint a küzdés élvezete, és pedig e⁴⁸ küzdést meg ugyancsak nagy győzelem koronázza. –

Isten veled, maradok

szerető fiad

Loránd

⁴⁴ [Előbb:] az utolsó

⁴⁵ Markusovszky Lajos (1815–1893) – orvos, az MTA tagja, Balassa János mellett a modern magyar egészségügyi oktatás egyik megszervezője, 1867-től a Vallás- és Közoktatási Minisztériumban dolgozott, többek közt az Eötvös és a Trefort család házi orvosa volt.

⁴⁶ [Előbb:] na

⁴⁷ [Előbb:] A tanulás ebből csak annyi, hogy egészségem

⁴⁸ [Előbb:] a

II.

Eötvös Loránd Eötvös Józsefné Rosty Ágneshez. Salzburg, 1870. szeptember 7.
Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum D88.25.24

Salzburg, 1870 Sept. 7

Kedves anyám!

Windisch – Matreyből 5^{ikén} csakugyan ide jöttem, s azóta lettem elvadult s lebarantult képű hegymászóból szelíd turista. Ez utóbbi minőségemben, úgy látszik több szerencse és több öröm vár reám, mint az előtt – mert az idő már is kitisztult; a papával, kit szép pontok és kilátások láthatólag lelkesedésbe hoznak, szintén lelkesedni kell. – Papa jól néz ki, és nagyon jó kedvű, s mi gondtalanul kóborolhatunk körül ez szép vidékeken. – Tegnap Berchtesgadenben s a Königseerlacheinél voltunk; velünk volt Molnár Aladár is, s a vidék bámulásának egyformaságát felfrissítette bureau – vicekkel. – A tónál ebédeltünk, [verso] részint a hely szépsége miatt, részint hogy együnk egy bizonyos Schmarnit, melyet papa régebben oly kitűnőnek talált s most is nagy appetitussal evett. – E kis detail, hozzá téve, hogy a papa e schmarnit meg is emésztette, meggyőzhet róla, hogy az emésztési szervek is jó karban vannak. – Ma Aigenben voltunk, meglátogattuk újra e régi ismerősünket, s örültünk e viszontlátásnak. – Én nem ismertem volna meg újra e helyet, nem mintha megváltozott volna, hanem mert még egyáltalában nem ismertem. – Meg vagyok róla győződve, hogy ottlétem alkalmával⁴⁹ nagyon kitűnő fiatal ember voltam (talán olyan, mint mostan Tomi), de a tárgy [p. 2.] mely akkor minden szellemi tevékenységemet igénybe vette, t. i. a dada nincs semmi összefüggésben a hegyekkel és a szép vidékkel, melyek e tárgyat, a dadát körülvették. – Így történt, hogy Aigent újra meg nem ismertem. – De ha én a vidéket csak mint⁵⁰ új szépséget üdvözöltem, annál nagyobb örömet szerzett papának a kertben, s egykori lakházunk előtt üldögdélni, s visszaemlékezni; míg én a Gaisbergre szaladtam. Az egykori reményekből emlék lett, szép az egyik, mint⁵¹ a másik – s nem hiszem, hogy papa reményei nagy részben ne teljesedtek volna. – Sok az, miben papát követnem kell, közös [verso] főkötelességünk a tevékenység, s⁵² a tér is melyben ezt tesszük, nagyon közel fekszik egymáshoz. – Papát követve reményelek így, egykoron én is örömmel visszaemlékezhetni. – Egyelőre holnap Gollingba, onnét talán holnap⁵³ után Ausseeba megyünk, s sok örömet várunk ez úttól .. Kezeidet csókolom kedves mamám, köszöntsd Jolánt, Pistát s Mariskát nevemben

Loránd

⁴⁹ [Előbb:] alkalmában

⁵⁰ [Előbb:] csak, mint

⁵¹ [Előbb:] szép

⁵² [Előbb:] s törekednem

⁵³ [Előbb:] onnét holnap

III.

Eötvös Loránd Eötvös Józsefné Rosty Ágneshez. Pest, 1870. szeptember 16.
Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum D88.25.25

Pest, 1870 Sept. 16
Kedves anyám!

Hosszasan nem szándékom neked írni, mert hiszen mind azt, mi levelem tárgyát képezhetné papától fogod meghallani. – E soroknak célja nem is egyéb,⁵⁴ mint hogy megköszönjem neked először is a 100 jó szívat, másodszor a fáradságot, mellyel törekedtél mostani szobámat lakhatóvá tenni, s jövődőlbeli⁵⁵ lakásomat bebutorozni. – E szobában működésed folytán van egy kis „heimlich austrich”, s este gyertya fényénél csak nem csinosnak mondható. – Mindenesetre jól fogom itt tölteni időmet addig is, míg lakásomba költözhetem; ez pedig a bútor-
[verso] gazdagság mellett, mellyel elláttál bizonyára nagyon⁵⁶ kényelmes lesz. A köszöneten kívül gondos fáradozásodért,⁵⁷ nincs más mondanivalóm, mint hogy csókolom Ilonát s Tamást, s köszöntöm Lajost, neked pedig maradok szerető fiad

Loránd

---

⁵⁴ [Előbb:] nem egyéb,

⁵⁵ [Előbb:] jövő

⁵⁶ [Előbb:] bizonyára,

⁵⁷ [A forrásban:] faradozásodért,